

Uluslararası Sosyal Bilimlerde
Mükemmellik Arayışı Dergisi
(USMAD)

Aralık 2021, Cilt 1, Sayı 1

International Journal of the
Pursuit of Excellence in Social
Sciences (IJPES)

December 2021, Volume 1, Issue 1

1967 ve 2015 Yıllarında Türkiye'deki Vatandaşlık Ders Kitaplarının Çeşitli Açılardan Karşılaştırılması

Gökhan ABANOZ¹

Öz

Bu araştırmada 1960'lı yıllar ve 2010'lu yıllarda Türkiye'deki vatandaşlık ders kitaplarının dil, anlatım, görsel ve içerik gibi çeşitli açılardan karşılaştırılarak son elli yılda Türkiye'de vatandaşlık eğitiminde yaşanan değişim ve gelişmeleri ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu araştırmada nitel araştırma yöntemleri içinde yer alan konuyla ilgili yazılı kaynakların incelendiği tarihsel araştırmaya dayalı doküman incelemesi tekniği kullanılacak ve doküman analizinden elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle belirlenmiştir. Bu araştırmanın bulgularına göre 2015 yılında okutulan vatandaşlık kitabı dil ve anlatım, fiziksel ve görsel unsurlarındaki farklılıklar açısından çağdaş pedagojik ilkelere daha uygun olduğu görülmüştür. 1967 yılında okutulan vatandaşlık kitabı toplumdan çocuğa göre bir yönde iken 2015 yılında okutulan vatandaşlık kitabı çocukların gelişim özelliklerine göre hikayelerle desteklenerek bireyden topluma doğru bir anlayış üzerine inşa edilmiştir. Araştırmadan elde edilen bulgular neticesinde bizim konu ile ilgili önerilerimiz öncelikle Türkiye'de 1960'lı yıllardan 2010'lu yıllara kadar vatandaşlık eğitiminde kat edilen bu mesafe ve ortaya çıkan gelişmelerin devam ettirilmesi gerekmektedir. İkinci olarak vatandaş yetiştirmede çağdaş standartlara katkı sağlayacak değerlerin vatandaşlık eğitiminde yakalanarak ülkemizin insanlığın evrensel ortak değerlerine ve mirasına yapılacak akademik çalışmalar neticesinde katkı sağlanmasının yolları aranmalıdır.

Anahtar Kelimeler: İlkokul, ortaöğretim, vatandaşlık, ders kitabı.

Comparison from Various Perspective of Citizenship Textbooks in Turkey in 1967 and 2015

Abstract

In this research, it is aimed to reveal what kind of changes and developments of citizenship education have occurred in Turkey in the last fifty years in the context of the aims of raising citizens by comparing the citizenship textbooks in Turkey in the 1960s and 2010s from various aspects such as language, expression, visual and content. In this research, the document analysis technique based on historical research, which examines the written sources related to the subject, which is among the qualitative research methods, will be used and the data obtained from the document analysis have been determined by the content analysis method. According to the findings of this research, it has been seen that the citizenship book taught in 2015 is more suitable for contemporary pedagogical principles in terms of differences in language and expression, physical and visual elements. While the citizenship book taught in 1967 was in a direction from the society to the child, the citizenship book taught in 2015 was built on an understanding from the individual to the society, supported by stories according to the developmental characteristics of children. As a result of the findings obtained from the research, our recommendations on the subject should be continued, first of all, this distance and emerging developments in citizenship education in Turkey from the 1960s to the 2010s. Secondly, ways should be sought for our country to contribute to the universal common values and heritage of humanity as a result of academic studies by capturing the values that will contribute to contemporary standards in raising citizens in citizenship education.

Key words: Socialization, identification, citizenship, principal

¹ Dr., Amasya Üniversitesi, Amasya/Türkiye, gkhnabnz@gmail.com, ORCID: orcid.org/0000-0002-8173-6559

Makale Geçmişi
Makale Türü
Önerilen Atf

Geliş: 13.12. 2021
Araştırma Makalesi

Kabul: 30.12. 2021

Yayın: 31.12. 2021

Abanoz, G. (2021). 1967 ve 2015 Yıllarında Türkiye’deki Vatandaşlık Ders Kitaplarının Çeşitli Açılardan Karşılaştırılması, *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Mükemmellik Arayışı Dergisi (USMAD)*,1 (1), 75-88.

Giriş

Bu araştırmanın amacı Türkiye’de vatandaş yetiştirme, vatandaşlık eğitiminin amaçları bağlamında ne gibi değişiklikler olduğunu ve pedagojik anlamda bu konuda ne gibi bir mesafenin kat edildiğini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda araştırmanın ana problem durumunu, gerekçeleri aşağıdaki satırlarda ayrıntılı olarak açıklandığı üzere; “1960’lı yıllar ve 2010 yıllarda Türkiye’de vatandaş yetiştirme yaklaşımında çağdaş pedagojik ve demokratik standartlar ölçüsünde bir gelişme kat edilmiş midir?” cümlesi oluşturmaktadır. Bu problem durumu doğrultusunda nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesine dayalı olarak yapılan bu çalışmada Türkiye’de 1967-1968 öğretim yılında okutulan vatandaşlık bilgisi ders kitabı ile 2015-2016 öğretim yılında okutulan İnsan Hakları, Demokrasi ve Yurttaşlık Bilgisi ders kitabının içerikleri, dil ve anlatım özellikleri, kitaplardaki görsel öğeler üzerinden mukayese edilerek çeşitli bulgulara ulaşılmıştır.

Bu araştırmanın problem durumunun “1960’lı yıllar ve 2010 yıllarda Türkiye’de vatandaş yetiştirme yaklaşımında çağdaş pedagojik ve demokratik standartlar ölçüsünde bir gelişme kat edilmiş midir?” cümlesi olarak belirlenmesi, Türkiye’deki vatandaşlık eğitiminin son elli yılda kat edilen gelişmeyi görebilmek açısından bir önem ve kendi içinde anlama sahiptir. İlk etapta araştırma için seçilen iki zaman aralığı (1967-2015) birbirinden uzak süreçleri kapsadığı görülse de bu durum genel olarak bilimsel araştırmaların özel olarak da sosyal bilimler alanındaki akademik çalışmaların olgusal bir zemine dayanması ve epistemolojik bir geçerliliğinin olması gerektiği bağlamında kendi içinde bir anlam taşımaktadır. Bu bağlamda çalışmada birbirinden uzak iki farklı dönemin seçilmesinin olgusal, epistemolojik ve metodolojik olarak bazı gerekçeleri bulunmaktadır. Bu gerekçelerden bahsedilecek olursa öncelikle bilimsel araştırmalarda problem durumu ve yöntemden sonra belirlenecek olan evren ve örneklemden başlamak, çalışmamız özelindeki metodolojik gerekçeleri de içermesi bakımından anlamlı olacaktır. Bilimsel araştırmalarda problem sorularını cevaplamak toplanacak verilerin analizi neticesinde elde edilen sonuçların yorumlanması için ihtiyaç duyulan grup, çalışma evrenini oluşturmaktadır. Çalışma evreninin özelliklerini temsil edecek örnekleri bulmak için evren içinden seçilerek onun sınırlandırılması ile örnekleme ulaşılmaktadır (Büyüköztürk ve diğerleri, 2011). Bilimsel araştırmalarda evren büyüdükçe soyutlaşacağından onun bütününe ulaşmak da çoğu defa olanaksız hale gelir. Araştırmacı açısından ise araştırma amaçlarını gerçekleştirecek evren bir tanedir ve araştırmacının bunu iyi kestirmesi gerekmektedir. Öyleyse amaca hizmet edecek evreni belirlemenin yolu uygun ölçütler geliştirerek bu ölçütlere uyanların çalışma evrenine dahil etmekten geçer (Karasar, 2002).

Dolayısıyla mümkün olduğunca benzer genellemelere ulaşmak amacıyla elde edilecek verilerin seçildiği evrenin daraltılması fakat araştırma konusu bağlamında bütün nitelikleri temsil eden, araştırma açısından anlamlı ve ulaşılabilir küçük bir modelin oluşturulması araştırmanın geçerlilik ve güvenilirliği açısından önem taşımaktadır. Bu nedenle çalışmada var olan bir olgu durumunu tarihi gelişim sürecinde mukayeseli olarak ortaya koyabilmek için çalışmada 1967 ve 2015 yılında Türk eğitim sisteminde okutulan iki farklı vatandaşlık bilgisi kitabı seçilmiştir. Ayrıca çalışmaya dönem olarak bu yılların seçilmesinin ilgili dönemlerde gerek siyasal anlamda demokratik gerekse eğitim açısından pedagojik gerekçeleri bulunmaktadır. Bu nedenle bu araştırmanın evreni, Türkiye’de kapsamlı çoğulcu demokratik düzene geçildiği 1961 Anayasasının kabulünden sonra siyasal ve sivil alandaki hak ve ödevler konusundaki yeni gelişmeler ile 12 Eylül 2010 tarihindeki referandumla yürürlüğe giren 1982 Anayasasındaki siyasal ve sivil hak ve ödevler konusundaki düzenlemeler sonrası Türkiye’de vatandaşlık eğitimi olarak iki dönemden oluşmaktadır. Bu çalışmanın örnekleme ise ilgili iki dönemde siyasal ve sivil alanlardaki yeni gelişme ve düzenlemelere bağlı olarak iki dönemin vatandaşlık eğitiminin özelliklerini bize verecek olan 1967 tarihli vatandaşlık bilgisi ders kitabı ile 2015 tarihli insan hakları, demokrasi ve yurttaşlık bilgisi ders kitabı oluşturmaktadır. Zira

devletlerin eğitim sistemlerinin uzak hedefleri anayasalara dayanmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'deki 1961 ve 2010 yılındaki anayasal düzenlemeler tarihsel ve konjonktürel açıdan bu araştırmanın ana problem durumu açısından somut olgusal bir zemin oluştururken ilgili iki dönemde (1967-2015) Türkiye'de okutulan vatandaşlık ders kitaplarının içeriği de araştırmanın epistemolojik çerçevesi dolayısıyla araştırmanın verileri bağlamında önem taşımaktadır.

Bilindiği gibi Türkiye'de 1961 Anayasası Türk demokrasi tarihinde çoğulculuğa dayalı seçim sistemi, koalisyon hükümeti, azınlık hükümeti, kişisel hak ve özgürlükler gibi konularda yeni ve önemli gelişmeler ortaya çıkarmıştı (Belge, 1983). Siyasi ve sivil hak ve özgürlükler ile ilgili bu yeni düzenlemelerin Türk eğitim sistemine yansımalarından biri de ilköğretim ve ortaöğretim kademelerinde program geliştirme çalışmalarının yapılması olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırmanın ana problem cümlesi belirlenirken 1967 yılının seçilmesi de Türkiye'de yurttaşlara tanınan sivil hak ve özgürlükler ile kabul edilen yeni parlamenter demokrasinin doğrudan ilgili olduğu vatandaşlık ders kitaplarına yansıtılıp yansıtılmadığının ortaya çıkarılması amacını taşımaktadır.

Ayrıca Türkiye'de 1960'lı yıllarda, 2000'li yılların başına kadar program geliştirme çalışmalarında köklü ve radikal değişimlerin yaşanmaması ve 2005 yılında ilk önce ilkokullarda başlanılan ve daha sonra ortaöğretim kademesine de yaygın hale getirilen 2005 öğretim programı ile programlarda sil baştan düzenlemelerin yapılmış olması bu araştırma için belirlenen ana problem durumunun 2015 tarihi açısından gerekçelerinden birini oluşturmaktadır. Bilindiği gibi 2004 yılına kadar Türk eğitim sisteminde öğretim programları psikolojik anlayış olarak davranışçılığı ve dolayısıyla klasik eğitim felsefelerini esas almaktaydı. 2004 yılından itibaren Millî Eğitim Bakanlığı davranışçılığa dayanan öğretim programlarının ihtiyacı karşılayacağını gerekçesiyle ilköğretim programlarından başlayarak yeni öğretim programlarının geliştirilmesinde ilerlemecilik akımına dayanan yapılandırmacı eğitim anlayışını merkeze almıştır (Kabapınar, 2012, Fosnot, 2007). Buna mukabil ders kitapları da yapılandırmacı eğitim anlayışının yaklaşımlarına göre yeni baştan tasarlanmıştır. Beliren güncel ihtiyaç ve Millî Eğitim Bakanlığının değişen felsefesi doğrultusunda müfredatları geliştirme yenileme ve güncelleme çalışmaları 2015-2016 eğitim öğretim yılında tamamlanmıştır (Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 2017). Dolayısıyla 2005'te başlayan program geliştirme çalışmalarının 2015-2016 yılında tamamlanmış olması, bizim vatandaşlık eğitimi konusunda 2015-2016 öğretim yılında okutulan insan hakları, demokrasi ve yurttaşlık bilgisi kitabını referans almamızın gerekçesini oluşturmaktadır.

Son tahlilde konu özetlenecek olursa araştırmaya dönem olarak ilgili yıl aralığının seçilmesinin gerekçesini vatandaşlık derslerinin diğer derslerden daha fazla siyasal içerik taşıması dolayısıyla 1961 yılı ile 2010 yılında Türkiye'de de anayasal değişim ve düzenlemeler ile siyasal ve sivil alanda yaşanan benzer olgusal gerçekliklere dayanması oluşturmaktadır. Keza araştırmadaki zaman aralığı seçiminin bir diğer gerekçesi, ilgili yıllarda (1967-2015) okutulan vatandaşlık ders kitaplarının, Türkiye'de yaşanan anayasal gelişmeler neticesinde öğretim programlarında yapılan düzenlemeler bağlı olarak vatandaşlık bilgisi ders kitaplarının da yeniden oluşturulduğu iki döneme denk gelmesi dolayısıyla dır.

Kuramsal Çerçeve ve Alan Yazın İlgili Literatür Taraması

Uygarlık tarihi boyunca sırasıyla insan, toplum ve öğretmenler, nihayetinde ise devlet eğitimin gücünden istifade etmiştir. Devlet denilen organizma eğitimin gücünü keşfettiğinden itibaren eğitimin makbul yurttaş yetiştirme gücünü ülkenin başta iktisadi olmak üzere birçok alanda gelişmesinde bir vasıta olarak kullanmıştır (Başaran, 1996, s. 147). Günümüz modern toplumlarında iktidarların kendi değerlerini öğretme aşamasında en önemli araçların başında gelen eğitim sistemleri devletlerin ideolojik aygıtları olarak kabul edilir (Althusser, 2014). Yirminci asırda devletlerin bir modernleşme unsuru olarak görülen eğitimin mesleki ve toplumsal yönlerinin yanı sıra siyasal bir yönünün de keşfedilmesine bağlı olarak iyi vatandaş yetiştirmek eğitimin siyasal yönünü oluşturmaktadır (Karasar, 1972) Dolayısıyla vatandaşlık eğitimi, vatandaş yetiştirme programları ve bu kapsamdaki ders kitaplarının bu yönüyle diğer derslerden daha fazla bir siyasal ve ideolojik özellikler taşıdığı açıktır.

Türkiye’de Vatandaşlık Eğitimi 2005 yılına gelinceye kadar eğitim programları içerisinde farklı isimler altında okutulduğu bilinmektedir. Vatandaşlık eğitimi, Cumhuriyet tarihinde ilk olarak Mustafa Kemal’in katkıları ile Prof. Dr. Afet İnan’ın kaleme aldığı “Vatandaş İçin Medeni Bilgiler” adlı kitabın okutulduğu “Malûmat-ı Vataniye” dersi ile ilköğretim programında yerini almıştır. Vatandaş yetiştirmeyi amaçlayan bu ders, daha sonra Vatani Malûmat, Yurt Bilgisi, Vatandaşlık Bilgisi adları ile okutulmuştur (Merey ve diğerleri, 2013). 1923-1969 yılları arasında münferit bir ders olarak okutulan vatandaşlık dersi, 1969-1985 yılları arasında sosyal bilgiler derslerine içerisine yerleştirilmiştir. 1985-2005 yılları arasında yeniden münferit bir ders hüviyetine kavuşan vatandaşlık, 2005 yılında tekrar sosyal bilgiler dersine içinde okutulmaya başlamıştır (Şen, 2019).

2005 yılına gelindiğinde öğretim programlarının yapılandırılmaya dayalı yeni eğitim anlayışına göre inşa edilmesi sürecinde Türkiye’de vatandaşlık eğitimi ve ders kitapları da yeniden düzenlenmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Özellikle 12 Eylül 2010 tarihinde halk oylaması ile kabul edilen 1980 Anayasasındaki değişiklikler sonrasında seçim sistemi için sunulan alternatif çözümler, siyasi partilere örgütlenme kolaylığı sağlanması, gösteri, toplantı ve yürüyüş hakkı, kişisel verilerin korunması gibi Türkiye’de demokratikleşme sürecinin bir aşamasını oluşturan konularda atılan adımlar, bu ihtiyacın olgusal zeminini teşkil etmiştir (Temel, 2019).

2005 yılında vatandaşlık ve insan hakları dersi kaldırılmasına rağmen 2011-2012 yılından sekizinci sınıflarda Vatandaşlık ve Demokrasi Eğitimi olarak okutulmaya başlanmış ve vatandaşlık ile ilgili konular birinci sınıftan itibaren ana disiplin olarak ele alınmaya başlanmıştır (Akdağ ve Taşkaya, 2011). Bir dönem ortaokulların sekizinci seviyesinde okutulan Vatandaşlık bilgisi bugün ilköğretim dördüncü seviyede okutulmaktadır. Bununla beraber vatandaşlık dersinin konularından “İnsanlığın Ortak Mirası”, “İnsan Hakları”, “Etik ve İnsan Hakları”, “Temel Hak ve Özgürlükler” ve “Türkiye’nin demokrasi serüveni” gibi temalar altında sosyal bilgiler ders kitabında verilmeye başlanmıştır (MEB, 2005). Keza bu dönemde “Devlet, Demokrasi, Anayasa, Vatandaşlık, Vatandaşlık Hakları ve Sorumlulukları, İnsan Haklarının Korunması, Milli Güvenlik ve Milli Güç Unsurları, İnsan Haklarının Korunmasında Karşılaşılan Sorunlar” temalarıysa sekizinci sınıf T.C. İnkılâp Tarihi Ders kitaplarında münferit konular olarak yerini almıştır (MEB, 2006). 4+4+4 sistemi olarak adlandırılan yeni okul düzeninde eskiden 8. sınıfta okutulan Vatandaşlık ve Demokrasi dersi, adı da değiştirilerek 4. sınıfa aktarılmıştır. Böylece ilköğretim dördüncü sınıfta münferit bir ders olarak İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi adı altında okutulmaktadır (Öztürk ve diğerleri, 2015).

Bilindiği gibi insan hakları ve demokrasi eğitimi, demokratik vatandaşlık eğitimi ve insan hakları olmak üzere iki veçhete sahiptir. Bunlardan demokratik vatandaşlık eğitimi, öğrencilerin hukukun üstünlüğüne dayalı demokratik düzeni geliştirip muhafaza edecek bilgi, beceri ve anlayışla donatılarak onlarda demokratik tutum ve davranışları benimseyecek şekilde yetiştirilmeleri olarak tanımlanabilir. İnsan hakları eğitimi ise temel hak ve özgürlüklerin yaygınlaştırılıp korunması maksadı ile öğrencilerin evrensel insan hakları kültürünü özümseyecek böylelikle bu kültüre katkıda bulunacak farkındalık ve yetkinliğe kavuşturulmalarına dair uygulamalar ve faaliyetleri kapsamaktadır (Turan, 2019). Türkiye’de insan hakları, demokrasi ve yurttaşlık eğitimi ile ilgili güncel çalışmalara ise aşağıda ortaya koyulmuştur.

Şiraz ve Bay (2020) “Vatandaşlık Eğitimi Bağlamında 1998, 2005 ve 2018 Sosyal Bilgiler Öğretim Programları Genel Hedeflerinin Analizi” isimli nitel araştırma yöntemine dayanan ve durum çalışması ile desenledikleri çalışmalarında vatandaşlık eğitimi bağlamında sosyal bilgiler öğretim programları genel hedeflerinin çözümlemesini yapmışlardır. Şen (2019) “Vatandaşlık eğitiminde değişiklik ve süreklilikler: 2018 sosyal bilgiler öğretim programı nasıl bir vatandaşlık eğitimi öngörüyor?” isimli çalışmada, 2018 yılında uygulamaya konulan vatandaşlık eğitiminin geleneksel ve çağdaş vatandaşlık eğitimlerinden hangisine yakın olduğunu tartışmıştır.

Bektaş (2019) “Dünyada ve Türkiye’de insan hakları ve demokrasi eğitiminin tarihçesi” isimli çalışmada insan hakları ve demokrasinin dünyada ve ülkemizdeki gelişmesini açıklarken, konuyu ders programlarındaki gelişmeler noktasında da ele alarak Cumhuriyet döneminde 1924 yılından 2017 yılına kadar gelişmeleri ortaya koymuştur. Yıldırım ve Öntaş (2019) Değişen vatandaşlık anlayışları isimli çalışmalarında Avrupa vatandaşlığı, küresel vatandaşlık, yerel vatandaşlık ve dijital vatandaşlık gibi değişen vatandaşlık anlayış ve yaklaşımlarını, farklı kimliklere saygı, eleştirel düşünme, insan

hakları ve değerlerine saygı, evrensel bilinç düzeyi, yerel aidiyetlerin korunması ve tüm insanlığa hizmet odaklı olmak gibi temel dinamikler açısından ortaya koymuştur.

Ersoy (2019) Sosyal Bilgiler Dersinde Demokrasi ve İnsan Hakları Eğitimi” isimli çalışmasında demokrasi ve insan hakları eğitiminin amacı ve özellikleri, ilkököl ve ortaokul sosyal bilgiler dersi özelinde demokrasi ve insan hakları eğitiminin kazandıracığı becerileri ortaya koymuştur. Sağlam (2019). “İlkokulda İnsan Hakları Yurttaşlık ve Demokrasi Öğretimi” isimli çalışmasında Türkiye’de vatandaşlık, demokrasi ve insan hakları eğitimi ve öğrencilere kazandıracığı bilgi, tutum ve davranışları güncel hayat bilgisi ve sosyal bilgiler ders programları özelinde ortaya koymuştur. Karaduman ve Yetişensoy (2019) medya ile demokratik yaşamı konu edindiği “Medya ve Demokrasi” başlıklı çalışmalarında bilişim ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan dijital vatandaşlık ve dijital vatandaşlık eğitiminin bireylerde ortaya çıkaracağı beceriler ile demokratik yaşama kazandıracığı yararları ortaya koymuştur.

Ersoy (2013) Vatandaşlık (Yeni Yaklaşımlarla Vatandaşlık Eğitimi) isimli çalışmasında günümüzde vatandaşlığın yeni anlamları, küreselleşme ve dünya vatandaşlığı, e-devlet ve dijital vatandaşlık, vatandaşlık ve etkin ve demokratik vatandaşlık eğitimi konularını işlerken dünyada vatandaşlık alanındaki gelişmeleri Türkiye’deki yansımaları ortaya konulmuştur. Ayrıca ilgili çalışmada Osmanlı Devletinden günümüze Türkiye’de vatandaşlığın tarihsel gelişimine de değinilmiştir.

Akdağ ve Taşkaya (2011) “Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitiminin Sosyal Bilgiler Öğretimindeki Yeri” isimli çalışmalarında vatandaşlık eğitimi, insan hakları eğitimi, insan hakları alanında yaşanan gelişmelerin tarihsel süreci ve sosyal bilgiler öğretimi özelinde Türkiye’deki vatandaşlık ve insan hakları eğitimi konusundaki gelişmeleri ortaya koymuştur. Doğanay (2009) “Etkin Vatandaşlık İçin Düşünme Becerileri” isimli çalışmasında demokratik bir toplum düzeninin sürdürülebilmesi ve geliştirilebilmesinde yurttaşlık eğitiminde düşünme becerilerinin rolünü araştırmıştır.

Türkiye’de 27 Mayıs 1960 askeri darbesi sonrasında referandum ile kabul edilen 1961 Anayasası Türk demokrasi tarihinde çoğulculuğa dayalı seçim sistemi, koalisyon hükümeti, azınlık hükümeti, kişisel hak ve özgürlükler gibi birçok konuda düzenlemeler getirmişti (Ahmad, 2015). Bu dönemdeki düzenlemelerin Türk eğitim sistemine yansımalarından biri de ilköğretim ve ortaöğretim kademelerinde program geliştirme çalışmalarının yürütülmesiydi. 1968 yılında kabul edilen ilkököl programı 1997 yılında üzerinde bazı düzenlemeler yapılarak 2005 yılında kadar yürürlükte kalmıştı (İlkokul Programı, MEB, 1968). Biz de bu çalışmada ise 1967-2015 yıllarında Türkiye’de okutulan vatandaşlık ders kitaplarını mukayese ederek ilgili elli yıl içinde Türkiye’de vatandaşlık ders kitapları ve dolayısıyla vatandaşlık eğitiminde değişen yönelimleri ve gelişmeleri tespit edilmiştir. Bu bağlamda çalışmamızın 1967 – 2015 yılları arasında ülkemizdeki vatandaşlık eğitiminin tarihi gelişim sürecindeki kat ettiği mesafe ile buna mukabil ortaya çıkan değişim ve yönelimlerin betimlemesi bağlamında alana katkı sunacağı düşünülmektedir.

Bu araştırmanın ana problem durumu, “1960’lı yıllar ve 2010 yıllarda Türkiye’de vatandaş yetiştirme yaklaşımında çağdaş pedagojik ve demokratik standartlar ölçüsünde bir gelişme kat edilmiş midir?” cümlesi oluşturmaktadır. Bu ana problem cümlesine bağlı olarak araştırmanın alt problem cümlelerini “1967 ve 2015 yılında okutulan vatandaşlık bilgisi kitapları öğretim ilkeleri açısından farklılıklar taşıyor mu?”, “Her iki kitapta vatandaşlık ve demokrasi anlayışı açısından farklılıklar bulunuyor mu?”, “Kitaplarda içerik açısından farklılaşma mevcut mu, kitaplardaki görsel materyaller ve yardımcı unsurlar açısından farklılıklar bulunuyor mu?” ve “Kitaplardaki dil ve anlatım özellikleri arasında farklılıklar var mı?” alt problemler oluşturmaktadır.

Yöntem

Araştırmanın bu bölümünde araştırmacının araştırma sürecinde kullandığı yöntem hakkında bilgiler verilmiştir.

Araştırma Modeli

Bu araştırmada nitel araştırma yöntemleri içinde yer alan konuyla ilgili yazılı kaynakların incelendiği tarihsel araştırmaya dayalı doküman incelemesi tekniği kullanılarak ve doküman analizinden elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle belirlenmiştir (Merriam, 2009). Nitel araştırmalarda mülakatlar, gözlemler ve dokümanlar olarak üç tür veri türü bulunmaktadır. (Patton, 2001). Bunlardan üçüncüsü olan dokümanlar, resmi toplantı tutanakları ve gazeteler ve diğer arşiv belgeleri, günlükler ve mektuplar gibi özel evrakları kapsamaktadır (Merriam, 2009). Bilindiği gibi doküman incelemesi doğrudan gözlem ve görüşme yönteminin mümkün olmadığı durumlarda veya araştırmanın geçerliliğini artırmak için çalışılan araştırma problemiyle ilgili yazılı malzemelerin araştırmaya dâhil edildiği bir yöntemdir (Yıldırım ve Şimşek, 2013).

Araştırma, bir yönü ile tarihi kurum, birey, olay veya olgunun erişilebilen en doğru ve güvenilir kaynaklara dayanarak açıklanmasına dayandığından tarihsel bir araştırma özelliği taşımaktadır. Bilindiği gibi tarihsel araştırma, bütün somutlukları ve onların olağan nedenlerini ve sonuçlarını daha iyi anlamak için verileri sistematik olarak araştırmak ve düzenlemek için kullanılan bir süreçtir (M.D. Gall & J. P. Gall, Borg, 2015, s. 446). Eğitimcilerle geçmişle diyaloga girmek için önemli bir yol sağlayan tarihsel araştırmalar, geçmiş olaylarla ilgili bildiklerimize dair yeni sorulara ve sonuçlara ulaşmamızı olanak verir (M.D. Gall & J. P. Gall, Borg, 2015, s. 447).

Veri Toplama Araçları

Bu araştırmanın verileri doküman incelemesi yöntemi kullanılarak toplanmıştır. Bu amaçla 1967-1968 ders yılında okutulan Yurttaşlık Bilgisi ortaokul 1. Sınıf ders kitabı ile İnsan Hakları Yurttaşlık ve Demokrasi İlköğretim 4 ders kitabı ünite ve konular, ilgili ders kitaplarındaki dil ve anlatım ve diğer fiziksel-görsel unsurlar açısından doküman incelemesi yöntemine tabi tutulmuştur. Araştırmanın diğer veri kaynaklarını Millî Eğitim Bakanlığı Talim Terbiye Kurulu tarafından yayımlanan resmi dokümanlar, konu ile alakalı diğer araştırmacıların yaptığı çalışmalar oluşturmuştur.

Verilerin Analizi

Bu çalışmanın verilerinin çözümlenmesinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi her çeşit belge, hatıra, gazete, mektup ve dergi gibi geçmişe dair sözel ve yazılı verilerin belirli bir sorun veya amaç bakımından sınıflandırılarak özetlenmesi, bunlardan belirli bir anlam çıkarmak için taranarak tasnif edilmesidir (Tavşancıl ve Arslan, 2001, s. 21). İçerik analizinden elde edilen verilerin araştırma problemine ilişkin başlıklar altında düzenlenerek sunulması, esas alınmıştır.

Bulgular

Bu kısımda araştırma bulguları ortaya konulmuştur. Bunlar sırasıyla 1967 tarihli Yurttaşlık Bilgisi I ve 2015 tarihli İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi kitapları özelinde, Kitapların Öğretim İlkeleri Açısından Farklılıkları, Kitapların Benimsenen Vatandaşlık ve Demokrasi Anlayışı Açısından Farklılıkları, Kitapların Vatandaşlık ve Demokrasi Anlayışı Açısından Farklılıkları, Kitapların İçerikleri Açısından Farklılıkları, Kitaplardaki Görsel Materyaller ve Yardımcı Unsurlar Açısından Farklılıklar ve Kitaplardaki Dil ve Anlatım Özellikleri Açısından Farklılıklar gibi alt başlıklardan oluşmaktadır.

Kitapların Öğretim İlkeleri Açısından Farklılıkları

Her ili ders kitabının yakından uzağa, basitten karmaşığa ve çocuğa görelilik ilkeleri açısından farklılıklar gösterdiği görülmektedir. 1967 yılına ait vatandaşlık kitabındaki içeriğin ferdiyetten ziyade cemiyetin menfaatlerini ön planda olduğu, birlik ve beraberlik telkinlerinin üzerinde durulduğu aile, okul ve toplumsal çevre bağlamında bir vatandaşlık eğitiminin esas alındığı tespit edilmiştir. 2015

tarihli vatandaşlık kitabında ise öğrencilere bu konuda düzeylerine uygun hazırbulunuş sağlandıktan sonra hak, özgürlük ve sorumluluk kavramları bunların doğal ve hukuki temelleri ile açıklanarak bireyin sorumlulukları üzerinden toplumsal demokratik düzenin gerekliliklerine yer verilmiştir.

Dolayısıyla 2015 yılında okutulan İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi kitabının yakından uzağa ve basitten karmaşığa ilkeleri ile daha uyumlu olduğu görülmektedir. 2015 yılına ortaokul birinci sınıflarda okutulan vatandaşlık ders kitabında ise daha vatandaşlık konusu daha çağdaş yaklaşımların benimsenerek ve modern pedagojik yöntemler esas alınarak ortaya konulduğu görülmektedir. Bu hususa bir örnek verilecek olursa 2015 yılında okutulan ders kitabında çocuğa görelilik ilkesi benimsenerek muhtelif üniteler çocukların gelişim özelliklerine uygun bazı hikayelerle başlatıldığı ve böylelikle çocuk haklarının tarihi gelişim sürecine meselenin uygarlıklardaki gelişimi açıklanarak bu konuda günümüzde yaşanan sorunlardan bahsedildiği görülmektedir. Kitapta dikkati çeken bir diğer nokta, bireylerin insan olduğu için fikirlerine değer verilmesi ve onlara saygı duyulması gerektiğinden bahsedilmesidir.

2015 yılında okutulan İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi Kitaptaki ünite ve konular, demokrasi, hak, eşitlik, adalet, çoğulculuk, insan hakları, çocuk hakları, kadın hakları, bireysel ve toplumsal sorumluluk, uzlaşma ve kısmen de devlet konuları etrafında şekillenmiştir. İlköğretim çağındaki çocukların somut işlemler döneminde olması ve konuların soyut nitelikte olması nedeniyle konular anlatılırken başta hikâyeler verilerek anlatılması konuların somuttan soyuta öğretilmesi ilkesi açısından uygun bir yöntemdir. Konuların anlatımı ben diline uygundur. 1967 tarihli vatandaşlık kitabındaki gibi öğüt ve nasihat veren kurallar telkin eden bir üslup ile yazılmamıştır. Bu yönüyle kitap öğrencilere kuramsal bilgi aktarmaktan çok öğrencilerin insan hakları, yurttaşlık ve demokrasi ile ilgili temel değerleri kazanmalarını ve bunları bir yaşam biçimi ve bir kültür hâline getirmelerini sağlayacak niteliğe sahiptir.

Ailemiz ünitesinde kurallar iş bölümü ve evin yönetimi ile başlayan ve Yakın Çevremiz adlı ünite Mahallenin yönetimini oluşturan unsurlar açıklanarak küçük ölçekli bir toplum yönetimi ve bürokrasinin işleyişine giriş niteliği taşımıştır. Belediyemiz ünitesinde genel demokrasi ve bürokrasinin yerel düzeydeki işleyişi, Yüksek Seçim Kurumu, İl ve İlçe Seçim Kurumlarının tanıtılmasıysa çocukların gelişim düzeylerine göre erken düşmektedir. Elbette ki bunda 1960'lı yıllardaki ilk ve orta öğretim eğitiminin yapısı ve o dönemki çocukların kalıtım özellikleriyle beraber değerlendirmek gerekir. Çocukların mesleki gelişimlerine katkıda bulunacak konulara yer verilmiştir. Örneğin Yakın Çevremiz ünitesinde komşuların iş ve meslekleri üzerinde durularak bireylerin meslek seçiminde ilk aşama olan meslekleri tanıtmaya yönelik müspet bir çaba olmasının yanında öğretimde yakından uzağa ilkesi ile de örtüşmektedir.

Dokuzuncu üniteye spor kulüplerinden ve tiyatro kültür sanat faaliyetlerinden bahsederken gazinolardan bahsetmesi, çocukların hazırbulunuşluk ve gelişim düzeyleri göz önüne alındığında çok uygun düşmediği kanaatindeyiz. Keza aynı üniteye tarihi güzellikler anlatılırken yalnızca Boğaziçi ve İstanbul'daki tarihi eserlerden söz edilmesi bir eksiklik. Bu hususta yurdun çeşitli bölgelerinden örnekler verilerek genelleme yapılması daha uygun olurdu.

Kitapların Vatandaşlık ve Demokrasi Anlayışı Açısından Farklılıkları

1967 Yurttaşlık Bilgisi I kitabında üçüncü ünite olan demokratik Yaşam adlı ünite ve 2015 İlköğretim 4 İnsan Hakları Yurttaşlık ve Demokrasi kitabındaki Uzlaşma Ünitesinde "Kişisel Farklılıklar" üzerinde durulmaktadır. İki kitabın da farklılık kavramına yaklaşımları ayniyet göstermektedir. Mesela 1967 tarihli kitapta farklılıkların kaynağı olarak hayat tecrübeleri, aile durumu sosyal kalıtım gibi etmenler sayılmaktadır. 2015 tarihli kitapta beceri, yetenek, kişilik, değer ve inançlar kişiler arasındaki farklılıklara sebep olarak sıralanmaktadır.

İki ders kitabı da farklılıkların toplumsal anlaşmazlıklara neden olduğunu söylemekle beraber 2015 tarihli ders kitabı, anlaşmazlıklarında hayatın bir parçası olarak doğal kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bununla beraber yaşamın bazı alanlarında ortak bir uzlaşma sağlanması gerektiği vurgulanmıştır. Benzer bir şekilde 1967 tarihli ders kitabı farklılıkların saygı ve çözüm odaklı tartışmalarla ortak akla hizmet etmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu konu dil ve anlatım özellikleri olarak farklı ele alınmıştır. 1967 tarihli Yurttaşlık Bilgisi I kitabı meseleyi daha çok tanım cümleleri ve

keskin ifadelerle öğüt ve nasihat şeklinde işlemiştir. Bunun aksine 2015 tarihli İlköğretim 4 İnsan Hakları Yurttaşlık ve Demokrasi kitabındaki ifadeler daha açık uçlu ve açıklayıcı nitelikte olduğu görülmektedir.

1967 tarihli Yurttaşlık Bilgisi I kitabı ile 2015 tarihli İlköğretim 4 İnsan Hakları Yurttaşlık ve Demokrasi kitabındaki birbirine müteradif kavramlardan bahsedilen bir diğer konu ise kurallardır. 1967 tarihli kitapta bu kavram kanun, tüzük ve nizamlar olarak geçmekteyken 2015 tarihli kitapta kurallar ifadesiyle kullanılmıştır.

2015 tarihli İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi kitabında konuya kural kavramının ne olduğu tanımlanarak başlanmıştır. 1967 tarihli kitapta ise kanun, tüzük ve nizam kavramlarının ne olduğuna dair herhangi bir açıklayıcı ifade ve tanım bulunmamaktadır. Aynı kitabın kurallara yaklaşımı daha çok günlük hayatta yakın çevremizdeki okul, pazar, park ve otobüs duraklarında uyulacak kurallar çerçevesinde ele alınmıştır. Keza kitapta toplumsal çıkarları her şeyin üzerinde tutmak önemli bir kural olarak yerini almıştır. Kitabın kural kavramına yaklaşımı kişiyi değil toplumu merkeze alan bir üslupta olduğu görülmektedir.

2015 tarihli İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi kitabındaysa önce kural kavramının tanımı yapılarak kurallar yazılı ve yazılı olmayan kurallar olarak ikili bir tasnifte açıklanmıştır. Bu kuralların hukuki ve etik yaptırımları üzerinde durulmuştur. Kitapta esnek bir dil kullanılmıştır. Buna mukabil kuralların da değişmez olmadığı ihtiyaca ve zamana göre esnetilebileceği vurgulanmıştır. Diğer kitabın aksine 2015 tarihli kitapta kurallar bireyler merkeze alınarak açıklanmıştır. Bu bağlamda kuralların insanların hak ve özgürlüklerini güvenceye almaya hizmet ettiği vurgulanmıştır. Mesela kuralların kamu düzeninin tesisi ile kişi hak ve özgürlüklerinin korunması gibi iki temel çıkış noktası olduğu üzerinde durulmuştur. 1967 tarihli kitapta kuralların mükellefiyetleri doğurduğu gibi keskin bir ifade kullanılırken 2015 tarihli kitapta kurallar toplumsal ilişkileri düzenleyen sorumluluklar bağlamında ele alınmıştır.

1967 Yurttaşlık Bilgisi I kitabında birbirinden farklı muhtelif üniteler bulunmasına karşın, bunların okul, aile, öğrencinin yakın çevre ve uzak çevresi, toplumsal alanda uyulacak kanun ve nizamlar ile vatandaşlık ödevleri ve hakları, demokrasi, toplumsalculuk esasları etrafında şekillenen konulardan oluştuğu görülmektedir. Lâkin bu kitaptaki demokrasi anlayışı günümüzdeki çok kültürlü ve çok sesli demokrasi anlayışından büyük ölçüde farklılık göstermektedir. 1967 tarihli ders kitabında demokrasi kavramı sadece halkın kendi kendini yönetmesi şeklinde klasik tanımla karşımıza çıkmaktadır. Ünite ve konuların ilk olarak okul, aile mahalle il ve ilçelere doğru sıralanması, yakından uzağa bilinenden bilinmeyene ilkelerine uygundur. Kitaptaki konulardan anlaşıldığı üzere o dönemki vatandaşlık eğitiminin ülke ve toplum menfaatlerin kişisel çıkarların önünde tutan bireyler yetiştirmeyi ve toplumsal birlik, dayanışma ve kaynaşmanın sağlanması amaçladığı görülmektedir.

Kitaptaki konular genel olarak değerlendirildiğinde otoriter devlet yapısı, toplumsal solidarizmin aile, okul toplumsal çevre bağlamında tedricen öğrencilere verilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu bağlamda kitapta toplumsal iç güvenlik konusuna önem verildiği görülmektedir. Bunda ülke içinde gerilmeye başlayan siyasi atmosfer ve kutuplaşmanın etkisi olduğu söylenebilir. Zira kitapta defaatle birlik ve beraberliği bozacak eylemlerin önünü alma hususunda telkinlerin yer almaktadır. Aile, okul ve toplumsal yaşam ile ilgili konularda sıklıkla kural ve yaptırımlardan ferdiyetten çok cemiyetin menfaatlerini üstün tutma telkin edilmiştir.

Kitaptaki konular incelendiğinde örneğin Meraklı Çocuklar İçin adlı bölümde Türkiye’de yaşayan Kürt, Ermeni ve Süryani halkları ve bu unsurların dil, edebiyat, tarih ve kültürleri hakkında bilgiler verilmesi ulusalcı söylem ve yönelimlerin içeriğinin kültürel çeşitliliği zenginlik bağlamında genişletildiği anayasal bir Türk vatandaşlık anlayışına uygun bir yaklaşımda yeniden yapılandırıldığını göstermektedir. Keza 2015 tarihli vatandaşlık kitabının ilk ünite İnsan Olmak ünitesi olmasından da anlaşılacağı gibi kitabın insanı merkeze alan bir yaklaşıma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Son ünite olan 27 Mayıs 1960 Devrimi ünitesinde 27 Mayıs darbesinden bir devrim diye bahsetmesi dikkat çekicidir. Keza bu ihtilâlin “...kibarca yapılan bir devrim” ifadesiyle normalleştirilmesi ve meşrulaştırılması kitaptaki demokrasiyle ilgili anlatımlarla tezat teşkil etmektedir.

Kitapların İçerikleri Açısından Farklılıkları

1967 Yurttaşlık Bilgisi I Kitabı ünite şeklinde 13 üst konu başlığı ve bunların içerisine serpiştirilmiş 47 adet alt konu başlığı bulunmaktadır. 2015 İlköğretim 4 İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi Kitabı 6 Ünite 30 konudan oluşmaktadır. Bunlardan aşağıdaki tabloda verilen ünitelerin birbiriyle içerik olarak bazı noktalarda benzer konulardan oluştuğu tespit edilmiştir. Yalnız bu konular ünite ve konu başlıkları olarak değil; içinde geçen bazı kavramlar dolayısıyla ayniyete sahiptir. Zaten 2015 tarihli Vatandaşlık ders kitabında müstakil konu başlıkları bulunmamakta, bunun yerine her konu Bilgi Edinim başlıkları altında verilmektedir.

Yurttaşlık Bilgisi I kitabındaki ilk ünite olan Okulumuz Ünitesindeki konularda okul sevgisi çalışkanlık ve disiplin üzerinde durulmuştur. Okulu oluşturan unsurlar hiyerarşik bir düzen içinde açıklanarak bunların dayandığı kanuni esaslar açıklanarak öğrencilerin kuralları çiğnediği takdirde karşılaşacağı cezalar sıralanmıştır. İkinci ünite de okulda öğrencilerin faaliyet göstereceği Sağlık, Temizlik ve Görgü Kolu, Kızılay Gençlik Kolu, Kültür ve Edebiyat Kolu gibi alanlar açıklanmıştır. Okulda demokratik yaşamın nasıl tesis edileceğine dair bilgiler verilen üçüncü ünite de öğrenciler arasındaki iş birliğinin ve saygının önemi açıklanarak öğrencilerin okula karşı maddi ve manevi görevleri üzerinde durulmuştur.

Dördüncü ünite olan Ailemiz adlı ünite de, ailenin tanımı ve millet oluşumundaki yeri ve önemi üzerinde durulmuştur. Aile bireylerinin görev ve sorumlulukları açıklandığı ünite de aile bireyleri arasında ilişkileri düzenleyen sevgi, saygı, yardımlaşma ve iş bölümünün önemi üzerinde durulmuştur. Yakın çevremiz adlı ünite de komşularla olan ilişkilerde uyulacak kurallar açıklanarak komşularımızın iş ve meslekleri tanıtılmıştır. Bu ünite de mahallede, nüfus ve askerlik, eğitim güvenlik ve vergi sağlık ve sosyal yardım işlerinin işleyişine dair bilgiler verilmiştir.

Geniş Çevremiz adlı ünite de köy kasaba ve şehir gibi yerleşim birimlerin nüfus, sosyal ve idari özellikleri anlatılarak il, ilçe ve bucakların idari yapılanması ve işlerin yürütülmesi için teşkil edilmiş hizmet birimleri açıklanmıştır. Memurluk ünitesinde memurluğun ön şartları, memurların özlük hakları ve hizmet yükümlülüklerinden bahsedilmiştir. Bir sonraki üniteye de ülkede faaliyet gösteren Kızılay, Yeşilay, Çocuk Esirgeme Kurumu, Yardım Sevenler Derneği ve Verem Savaş Derneği gibi kurumların amaç ve faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Kasaba ve Şehirlerimizde Eğlence ve Dinlenme Yerleri, Tarihi Eser ve Anıtlar isimli ünite de sağlıklı ve kültürlü nesillerin yetişmesinde spor, sinema ve sanatın önemi üzerinde durularak somut kültür unsurları tanıtılmıştır.

Trafik Kuralları ünitesindeki konularda trafikte taşıt sürücülerini ve yayaların uyacağı kurallar açıklanmıştır. Belediyemiz ünitesinde belediyenin bütçesi, yapısı, işleyişi ve görevleri hakkında bilgiler verilmiştir. Yüksek Seçim Kurulu, İl Seçim Kurulu, İlçe Seçim Kurulu ve Sandık Kurulu hakkında bilgiler yer almaktadır. Hemşerilik Ödevlerimiz adlı ünite de toplum kurallarına uyma, sosyal ilişkilerde sevgi, saygı ve yardımlaşmayı esas alma ve cemiyetin menfaatlerini her şeyden üstün tutma gibi tutum ve davranışların telkin edilmiştir. Son ünite olan 27 Mayıs 1960 Devrimi ünitesinde ihtilalin sebepleri siyasi, hukuki, fikri, sosyal ve ekonomik olarak açıklaması yapılarak Millî Birlik Komitesi, kurucu meclis ve bunların faaliyetlerinden bahsedilmiştir.

İlköğretim 4 İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi kitabındaki ilk ünite olan İnsan Olmak adlı ünite; *“En güçlü Kim”*, *“Sağlık Ne”*, *“Kırk Günün Beyliği”* ve *“Hazreti Hazer”* gibi hikâyelere serpiştirilen konulardan oluşur. İlk konuda İnsan ve insanın özelliklerinin anlatılmıştır. Sağlık Nedir adlı konuda kişi hak ve hürriyetinin dokunulmazlığı ile devredilmezliği açıklanmaktadır. Üçüncü konuda Çocuk Hakları ve Çocuk Haklarının gelişimi anlatılmıştır. Bu ünite de Dağıstan Özerk Cumhuriyeti, Türkiye’de yaşayan Terekeme Türkleri ve Kürtler tanıtılmıştır.

İkinci ünite olan Hak, Özgürlük ve Sorumluluk ünitesi; *“Derinden Gelen Ses”*, *“Şirince Şirince Şeşen ile Öğrencileri”*, *“Sancar ile Kuşlar”*, *“Badi ile Bidi”*, *“Farelerin Göçü”*, *“Alp ile Asamat Köprüsü”*, *“Alpin Birlik Çağrısı”* adlı konulardan oluşmaktadır. İlk konuda hak, özgürlük ve sorumluluk kavramları açıklanarak bunların doğal ve hukuki temelleri üzerinde durulmuştur. İkinci konuda sorumluluk duygusu ile ailede ve toplumsal yaşamda sorumluluk bilincine sahip olmanın önemi üzerinde durulmuştur. Üçüncü konuda çocuk haklarının muhtelif uygarlıklardaki tarihi gelişim süreci açıklanarak bu hususta günümüzde yaşanan sorunlardan bahsedilmiştir. Dördüncü konuda insanların

fikirlerine değer verme ve onlara saygı duymanın önemi üzerinde durulmuştur. Beşinci konuda sorunların çözümünde demokratik yolların benimsenmesinin önemi ve bu konuda yurttaşların başvurabileceği devlet kurumları hakkında bilgi verilmiştir. Altıncı konuda insanların hak ve özgürlüklerini sorunsuz bir şekilde kullanmalarında demokratik toplum yapısının önemi ile toplumsal saygı ve uzlaşma üzerinde durulmuştur. Son konuda, toplumu oluşturan farklı birey ve gruplara hak ve özgürlükler vermenin önemi ve toplumsal huzur birlik ve beraberliğin temininde iş birliğinin yeri açıklanmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti, Türkiye Cumhuriyeti, Çuvaşistan Özerk Cumhuriyeti tanıtılmıştır.

Kitaptaki üçüncü ünite olan Adalet ve Eşitlik ünitesi; “*Şah Abbas ile Avetik*”, “*Papağanın Masalı*”, “*Üç Kafadar*”, “*Kadının Yardımı*”, “*Oğul Sineması*” ve “*Üç Bacı*” adlı altı konudan oluşmuştur. Ünitenin ilk konusunda bireysel farklılıkların bir zenginlik olduğu din, dil ve renk olarak farklı olan insanlara ayrımcılık yapılmaması gerektiği ve ayrımcılığın toplumsal bütünleşmeyi ve bireysel gelişmeyi engellediğinden bahsedilmiştir. İkinci konuda kadın haklarının tarihi gelişim sürecinden bahsedilerek demokratik toplumlarda yasaların eşitliği korumak ve ödev ve sorumlulukların yerine getirilmesindeki önemi açıklanmıştır. Üçüncü konuda adalet ve eşitlik kavramlarının tanımı, birbiriyle ilişkileri ve pozitif ayrımcılık meselesi üzerinde durulmuştur. Kadının Yardımı adlı konuda adalet ve eşitlik ilkelerinin aile, okul, kamu kuruluşları ve toplumda eksik ve kişiye göre uygulanmasının yol açacağı sorunlar anlatılmıştır. Dördüncü konuda bireysel ve toplumsal ilişkilerde karşılıklı olarak adalet ve eşitliğe önem verilmesi ve bireylerin empati yeteneklerini geliştirmeleri gerektiği üzerinde durulmuştur. Son konuda adil ve eşit bir yönetim için demokratik ilkelere bağlı kalınması gerektiği ve tarih boyunca devlet geleneğimizdeki yerine değinilmiştir. Bu ünite Ermenistan Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti tanıtılmıştır. Kosova ve Sancak Türkleri, Konunun sonunda Makedonya Cumhuriyeti, Son sayfada Başkordistan Özerk Cumhuriyeti tanıtılmıştır.

Kitaptaki dördüncü ünite olan Uzlaşma ünitesi; “*Ertapıldı ile Kardıgaç*”, “*Kardeşin Kardeşe Kıydığıdır*”, “*Hakan Hanım Nüşabe*” ve “*Dört Kafadar*” adlı konulardan oluşmuştur. İlk konuda insanlar arasındaki farklılıkların nedenleri ve toplumsal uzlaşmanın öneminden bahsedilmiştir. İkinci konuda uzlaşmanın toplumsal hayatta beraber yaşamak için olmazsa olmaz bir mefhum olduğu ortaya koyularak hangi durumların uzlaşma gerektirdiği üzerinde durulmuştur. Üçüncü konuda toplumsal alanda karşılaşılan sorunların çözümünde ortak akıl ve uzlaşmanın önemine vurgu yapılmıştır. Son ünite demokratik toplum üyelerinin şiddetten uzak durmaları ve toplumda insanların birlikte yaşama isteğinin olması gerektiği açıklanmıştır. Anlaşmazlık ve çatışmanın neden olduğu toplumsal kutuplaşma ve bunun toplumsal alandaki menfi sonuçları ortaya koyulmuştur. Bu ünite Kırgızistan Cumhuriyeti, Azerbaycan, Uygur Özerk Bölgesi hakkında bilgiler verilmiştir.

Beşinci ünite olan Kurallar ünitesi; “*Balıkçioğlu'nun Başına Gelenler*”, “*Balıkçioğluna Rastlayan*”, “*Küçük Sultanın Kitaplığı*” ve “*Balıkçioğlu'nun Dönüşü*” konularından oluşmaktadır. İlk konuda toplumsal hayatı düzenleyen kuralların öneminden, yazılı ve yazılı olmayan kurallardan bahsedilerek bunlar örneklerle açıklanmıştır. İkinci konuda bireylerin toplumsal yaşamda hak ve özgürlüklerinin neden sınırsız olmaması gerektiği örnekler verilerek açıklanmıştır. Hak ve özgürlüklerin sınırsız bir şekilde kullanılmasının toplumsal alanda kaos ve kargaşaya neden olabileceği üzerinde durularak ayıplama kınama gibi ahlak ve geleneklere dayanan yaptırımlardan bahsedilmiştir. Birbirinin devamı niteliğindeki üçüncü ve dördüncü konularda kendiliğinde oluşan gelenek ve göreneklere dayanan kurallar ile kanun ve yasa koyucu tarafından koyulan kurallar açıklanmıştır. Bu kuralların toplum huzur ve güvenini sağlamaya ve haklarımızı korumaya yönelik olduğu anlatılmıştır. Bu ünite Türkiye’de yaşayan Süryani halkı ile ilgili bilgiler verilmiştir.

Kitaptaki altıncı ünite olan Birlikte Yaşama ünitesinde; “*Dağoğlu*”, “*Ödül Kimin Hakkı*”, “*Taze Fidanın Meyvesi*”, “*Yaşlıları Ne Yapmalı*” ve “*İkizler ile İki Kurbağa*” adlı konulardan oluşmaktadır. Ünitenin birinci konusunda Yurt kavramı ve milletlerin yaşamalarında yurdun öneminden bahsedilmiştir. İkinci konuda bir yurttan beraber yaşayan insanların çeşitli ihtiyaçları olduğu ve bu ihtiyaçlarının muhtelif kurumlar tarafından karşılanması gerektiği üzerinde durulmuştur. Bu ihtiyaçları karşılayacak kurumların tesisinde bir güç olarak devlet mekanizmasının gerekliliği anlatılarak devletin işlevi, görev ve sorumlulukları açıklanmıştır. Ünitenin üçüncü konusunda demokratik toplumlarda ortak yaşam alanlarının olduğu ve bunların paylaşılmasının kişilerin eşitlik, hak ve özgürlüklerinin

devamlılığının sağlanmasındaki önemi üzerinde durulmuştur. Dördüncü konuda yurttaş olmanın gerektirdiği sorumluluk ve ödevler üzerinde durulmuştur. Çalışma, vergi verme ve seçimlere katılmanın aktif yurttaşlığın sağlanması ile yurttaşlık ödevlerinin yerine getirilmesindeki önemi açıklanmıştır. Ünitelerin son konusunda devletin soyut bir varlık olduğu ve çeşitli kurumlarıyla somutlanan bir mekanizma olduğu ve devletin üzerinde teşkil ettiği millet için var olduğundan bahsedilerek devletin yurttaşlarına karşı mükellef olduğu ödevler üzerinde durulmuştur. Bu ünite de Gagavuzlar, Tatarlar, Kalmuk ve Hakas Özerk Cumhuriyeti tanıtılmıştır.

Kitaplardaki Görsel Materyaller ve Yardımcı Unsurlar Açısından Farklılıklar

Yurttaşlık Bilgisi I Kitabında her konunun en başında dikdörtgen çizgi içine konunun ana hatları diye bir başlık atılarak altına a, b, c alt başlıklarıyla tıpkı içindekiler kısmındaki gibi alt konular listelenmiştir. Her ünite konusunun başında Hazırlık Soruları başlığı altında öğrencilerin konuya hazırlanışlarını ölçmek amacıyla 5 ile 9 soru arasında değişen sorular bulunmaktadır. Keza ünite sonlarında da öğrencilerden geri bildirim almak amacıyla 7 ile 16 arasında değişen sorulara yer verilmiştir. Trafik Kuralları ve 27 Mayıs 1960 Devrimi dışındaki ünitelerin sonunda Konuyla ilgili Güzel Sözler başlığı altında 3 ile 12 arasında değişen konuyu özetleyen sözlere yer verilmiştir. 53 adet görsel materyale yer verilmiştir. Bunların kırk iki tanesini resimler, sekiz tanesini şekiller, üç tanesini ise fotoğraflar oluşturmaktadır. Fotoğrafların iki tanesi 27 Mayıs 1960 darbesi ve bir tanesi Belediyemiz ünitelerinde kullanılmıştır. Hepsini renksiz olan görsel materyallerin altlarında açıklamalar bulunmaktadır. Lâkin görsellerin hiçbiri numaralandırılmamıştır.

İlköğretim 4 İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi kitabı içerisinde yardımcı unsurlar görsel materyaller, hikâyeler ve değerlendirme soruları olarak tasnif edilebilir. Kitap içinde çeşitli üniteler içerisinde tümü renkli tam 32 görsel materyal verilmiştir. Her konunun başında hazırlık sorularının yerine konuyla alakalı küçük hikâyeler bulunmaktadır. Bu hikâyeler bir yandan konuya hazırlık olurken diğer yanda hikâyenin ana fikrini oluşturan bir kavram konunun da kendisi olmaktadır. Bunlar “Bilgi Edinelim” başlıkları altında münferit ve müstakil olarak verilmektedir. Konularla alakalı olan her hikâyenin sonunda Düşünelim, Tartışalım başlığı altında sayıları 12 ile 23 arasında değişen soruları ve bazılarında konuyla dolaylı bağı olan şiirler yer almaktadır. Son olarak her konunun son sayfasında “Meraklı Çocuklar İçin” diye bir bölüm vardır. Burada da bir Türk Cumhuriyeti veya topluluğu, birisinde Ermeniler, bir tanesinde Kürtler bir tanesinde ise Süryaniler tanıtılmıştır. Ayrıca konuların başında verilen hikâye kahramanları da bu halklardan birine ait birisidir.

Kitaplardaki Dil ve Anlatım Özellikleri Açısından Farklılıklar

1967 tarihli Yurt Bilgisi I kitabında sade ve oldukça anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Dilbilgisi kuralları bakımından, bugünkü dilbilgisi kurallarına göre birtakım eksiklikler söz konusudur. Mesela sayfa kelimesi sahife şeklinde yazılmıştır. Bugün kullanılan Fransızca kökenli Türkçeleşmiş unsurlara rastlanmamıştır. Kitabın anlatımında rastlanan bir diğer husus genel olarak tanım cümlelerine yer verilmiş olmasıdır.

2015 tarihli İlköğretim 4 İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi ders kitabının dilinin daha akıcı olduğu görülmektedir. Cümleler dilbilgisi ve imla kurallarına uygundur. Konuların anlatımı açıklayıcı ve betimleyici cümlelerden oluşturulmuştur. Cümleler öğrencilerin gelişim özellikleri göz önünde bulundurularak basit şekilde oluşturulmuş ve birleşik cümleler kullanılmamıştır. 1967 tarihli Yurt Bilgisi I kitabında kaynakça bölümü bulunmadığından kitabın yazılmasında hangi kaynaklardan yararlandığına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. 2015 tarihli İlköğretim 4 İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi dersi kitabında çok çeşitli kaynakların kullanıldığı görülmektedir. Vatandaşlık ve hukuk terminolojisi üzerine yazılmış kitaplardan, Türk Dünyası ve Mezopotamya ile ilgili masal kitaplarından, Vatandaşlık eğitimi ile uluslararası İngilizce yayınlardan, eğitim programlarından, UNICEF, UNESCO ve T.C. Anayasası başta olmak üzere çeşitli resmî kurumların web sayfalarından yararlanılmıştır.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

1961 yılında kabul edilen 1961 Anayasası ve 12 Eylül 2010 tarihinde 1982 Anayasasının bazı maddelerinde düzenlemeyi esas alan referandum ile Türkiye’de gerek siyasi gerekse kassel hak ve özgürlükler açısından bazı gelişmeler yaşanmıştır. Türkiye’de yaşanan bu gelişmelerin eğitim programları ve ders kitaplarına da yansımaları olmuştur. Bu araştırmada ilgili iki dönemde oluşan demokratik atmosferde sırasıyla ortaya çıkan 1967 ve 2015 tarihli vatandaşlık kitapları dolayısıyla vatandaşlık yaklaşımları mukayese edilmiştir. Araştırmanın bulgularına göre 2015 yılında okutulan İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi kitabının dil ve anlatım, fiziksel ve görsel unsurlarındaki farklılıklar açısından çağdaş pedagojik ilkelere daha uygun olduğu görülmüştür. 1967 yılında okutulan vatandaşlık kitabı toplumdan çocuğa göre bir yönelime sahipken 2015 yılında okutulan vatandaşlık kitabı çocukların gelişim özelliklerine göre hikayelerle desteklenerek bireyden topluma doğru bir anlayış üzerine inşa edilmiştir. Dolayısıyla ilgili elli yılda kitapların içeriklerinde modern demokratik yaklaşımlara uygun gelişmeler yakalandığı görülmektedir. 2015 yılında okutulan ders kitabında bireyselliğin ön plana çıkarıldığı ve kişisel hak ve özgürlüklerle toplumsal düzen arasında bir uyum yakalanmaya çalışıldığı görülmektedir. Ayrıca ilgili kitapta 1967 yılında okutulan vatandaşlık ders kitabının aksine 2015 yılında okutulan vatandaşlık ders kitabında daha canlı ve çoklu renklerin kullanıldığı ve görsel materyaller açısından da zengin olduğu görülmektedir.

1967 tarihli ders kitabı ile 2015 tarihli ders kitaplarındaki benzer konulardan olan kurallar kavramı 1967 tarihli ders kitabında bireylerin devlete karşı mükellefiyetleri şeklinde ele alınmasına karşılık 2015 tarihli ders kitabında kurallar, kişiler arası ilişkileri ve toplumsal yaşamı kolaylaştırıcı mefhumlar olarak ve bireyleri merkeze alarak ele alınmıştır. Yine iki kitaptaki ortak kavramlardan olan bireysel farklılıklar, 1967 tarihli Yurttaşlık Bilgisi I kitabında tanım cümleleri ve keskin ifadeler ile öğüt ve nasihat şeklinde işlenmesine karşılık 2015 tarihli İlköğretim 4 İnsan Hakları Yurttaşlık ve Demokrasi kitabındaki ifadeler daha şeffaf ve açıklayıcı nitelikte olduğu görülmektedir.

Her iki kitapta dikkat çeken bir diğer özellik 1967 tarihli Yurttaşlık Bilgisi I kitabının bibliyografya kısmı olmamasına karşılık 2015 İlköğretim 4 İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi kitabında zengin bir kaynakçaya yer verildiği ve kitabı hazırlayan yazarların akademisyen ve yüksek ihtisaslı olduğu görülmektedir. Kitapta Türkiye’de yaşayan farklı din ve etnik unsurların tarihi ve kültürel değerlerine yer verilmesi ile birlikte kitapta Tatar, Azeri, Terekeme gibi Türkler ile dil, kültür ve tarih olarak ayniyet gösteren unsurların ayrı halklar olarak tasnif edilmesi tarihsel, lengüistik ve etnografik olarak doğru bir tasnif olmamıştır. Kitabı incelediğimizde göze çarpan bir eksiklik ünite veya konuların sonunda herhangi bir değerlendirme sorusu bulunmamasıdır. Öğretmenlerin kazanımların gerçekleşip gerçekleşmediğine dair geri bildirim alacağı bir ölçme-değerlendirme kriterinin olmayışı, önemli bir eksikliklerdir.

Sonuç olarak ülkemizdeki vatandaşlık eğitimi kitapları ve dolayısıyla yaklaşımının tarihi gelişim sürecinde fiziksel ve içerik özellikleri, yöntem ve pedagojik açılarından dünyadaki yönelimleri de göz önüne alarak bazı eksikliklere rağmen çağdaş bir düzeye ulaştığı söylenebilir. Ayrıca 2015 tarihli İnsan Hakları, Yurttaşlık ve Demokrasi kitabı, geçmiş yıllarda okutulan ders kitaplarındaki toplumculuk anlayışı yerine bireyin ön plana çıktığı demokratik ve sivil bir toplum ile insanı merkeze alan şeffaf devlet anlayışı üzerine inşa edilmiştir.

Öneriler

Araştırmadan elde edilen bulgular neticesinde bizim konu ile ilgili önerilerimiz aşağıdadır:

Türkiye’de 1960’lı yıllardan 2010’lu yıllara kadar vatandaşlık ders kitaplarında ve dolayısıyla vatandaşlık eğitiminde kat edilen bu mesafe ve ortaya çıkan gelişmelerin devam ettirilmesi gerekmektedir.

Vatandaş yetiştirmede çağdaş standartlara katkı sağlayacak değerlerin vatandaşlık eğitiminde yakalanarak ülkemizin insanlığın evrensel ortak değerlerine ve mirasına yapılacak akademik çalışmalar neticesinde katkı sağlamanın yolları aranmalı ve ders kitapları bu doğrultuda oluşturulmalıdır.

Türkiye'deki vatandaşlık programları ve ders kitaplarının ülkenin tarihsel, coğrafi ve kültürel koşulları göz önünde bulundurularak yapılandırılması ve bu alandaki çalışmaların bu evlekte seyretmesi gerek vatandaşlık eğitimi ve araştırmalarının sosyal bir gerçekliğe ve olgusal bir zemine sahip olması bağlamında önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Ahmad, F. (2015). *Modern Türkiye'nin oluşumu*. Kaynak Yayınları
- Akdağ, H. & Taşkaya, S. M. (2011) *Vatandaşlık ve insan hakları eğitiminin sosyal bilgiler öğretimindeki yeri*. R. Turan & K. Ulusoy (Ed). Sosyal bilgilerin temelleri içinde (ss. 295-318), Pegem Akademi.
- Akdağ, H. & Taşkaya, S.M. (2011). *Vatandaşlık ve insan hakları eğitiminin sosyal bilgilerdeki yeri*, Sosyal bilgilerin temelleri, Pegem Akademi.
- Başaran, İ. E. (1996). *Eğitime giriş*. Yargıcı Matbaası.
- Bektaş, Ö. (2019). *Dünyada ve Türkiye'de insan hakları ve demokrasi eğitiminin tarihçesi*. R. Turan (Ed). Öğretmen adayları ve öğretmenler için insan hakları ve demokrasi eğitimi, (ss. 127-151). Pegem Akademi.
- Belge, M. (1983). *Kültür, cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi*. (ss. 1288-1304). İletişim Yayınları.
- Büyüköztürk, Ş, Çakmak, K. E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. Demirel F. (2011). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Pegem Akademi Yayınevi.
- Deniz T. (2019). *Demokrasinin tarihsel gelişimi*. Z. Meray (Ed). Vatandaşlık bilgisi içinde (ss. 154-191). Pegem Akademi.
- Doğanay, A. (2009) *Etkin vatandaşlık için düşünme becerileri*. C. Öztürk (Ed). Sosyal bilgiler öğretimi demokratik vatandaşlık eğitimi içinde (ss. 145-185), Pegem Akademi.
- Ersoy (2019). *Sosyal bilgiler dersinde demokrasi ve insan hakları eğitimi*. R. Turan (Ed). Öğretmen adayları ve öğretmenler için insan hakları ve Demokrasi eğitimi içinde (ss. 225-248). Pegem Akademi.
- Ersoy, A. F. (2013). *Vatandaşlık (yeni yaklaşımlarla vatandaşlık eğitimi)*. İ. Acun vd. (Ed). İnternet destekli etkim insan hakları demokrasi ve vatandaşlık eğitimi içinde (ss. 71-89). Pegem Akademi.
- Fosnot, C. T., (2007). *Constructivizm, teori, perspektifler ve uygulama*, S. Durmuş (Çev). Nobel Akademi.
- Karaduman H & Yetişensoy O. (2019) *Medya ve demokrasi*. İ. Acun (Ed). İnsan hakları ve demokrasi eğitimi içinde (ss. 125-155). Pegem Akademi.
- Kapapınar, Y. (2012). *Kuramdan uygulamaya hayat bilgisi ve sosyal bilgiler öğretimi*. Pegem Akademi.
- Karasar, N. (2019). Eğitim ve politik gelişme. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, 5 (3), 63-69. DOI: 10.1501/Egifa_0000000380.
- Karasar, N. (2020). *Bilimsel araştırma yöntemi, kavramlar, ilkeler, teknikler*. Nobel Akademi.
- MEB (2006). *T.C İnkılâp tarihi ve Atatürkçülük dersi öğretim programı ve klavuzu*, Karar Tarihi: 23.02.2006, Karar Sayısı: 16.
- MEB (2005). *Sosyal bilgiler dersi 6 ve 7. sınıflar öğretim programı ve klavuzu*, Karar Tarihi: 30.06.2005, Karar Sayısı: 188.
- Meray, Z., Karatekin K. & Kuş, Z. (2012). İlköğretimde vatandaşlık eğitimi karşılıklı kuramsal bir çalışma, *GEFAD*, 32 (3), 795-821.
- Merriam, S. B. (2009). *Qualitative research a quide to desing and implementation*, S. Turan (Çev). Nobel Yayınevi.
- Öztürk M. & Saydam A. Palancı M. (2015). *Demokrasi yurttaşlık ve insan hakları eğitimi ilkokul 4. sınıf için etkinlik örnekleri*, Avrupa Birliği Projesi. Orka Matbaa.
- Patton, M. (2001). *Qualitative research & evaluation methods*. Sage Papplications, London.
- Tavşancıl, E. & Arslan, A. E. (2001). *Sözel ve yazılı materyaller için içerik analizi ve uygulama örnekleri*. Epilison Yayıncılık.

- Sağlam, İ. (2019). *İlkokulda İnsan hakları yurttaşlık ve demokrasi öğretimi*. R. Turan (Ed). Öğretmen adayları ve öğretmenler için insan hakları ve demokrasi eğitimi içinde, (ss. 213-223), Pegem Akademi.
- Şen, A. (2019). Vatandaşlık eğitiminde değişiklik ve süreklilikler: 2018 sosyal bilgiler öğretim programı nasıl bir vatandaşlık eğitimi öngörüyor? Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi – *Journal of Qualitative Research in Education*, 7 (1), 1-28. doi: 10.14689/issn.2148-2624.1.7c1s.1m.
- Şiraz, F. & Bay, E. (2020) Vatandaşlık Eğitimi Bağlamında 1998, 2005 ve 2018 Sosyal Bilgiler Öğretim Programları Genel Hedeflerinin Analizi. *Anadolu Türk Eğitim Dergisi*, 2(1), 1-18.
- Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı (2017). *Müfredatta yenileme ve değişiklik çalışmalarımız üzerine...* <https://ttkb.meb.gov.tr/>.
- Turan, R. (2019). *Tarih dersleri ve insan hakları ve demokrasi*. R. Turan (Ed). Öğretmen adayları ve öğretmenler için insan hakları ve demokrasi eğitimi içinde (ss. 275-292), Pegem Akademi.
- Ülger, M. Dombaycı M.A. Feyzioğlu, Y. (2015). *İnsan hakları yurttaşlık ve demokrasi ilköğretim 4*. Devlet Kitapları.
- Yıldırım, E. & Öntaş, T. (2019). *Değişen vatandaşlık anlayışları*. Z. Meray (Ed). Vatandaşlık bilgisi içinde (ss. 287-307). Pegem Akademi.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayınevi.
- Pazarlı, O. (1967). *Yurttaşlık bilgisi ortaokul 1. Sınıf*. Remzi Kitabevi.